

Simon Boglárka

A modernitás posztkommunista rekonstrukciója Romániában

Recenzió

Dan Chiribucă, *Tranziția postcomunistă și reconstrucția modernității în România*
(*Posztkommunista átmenet és a modernitás rekonstrukciója Romániában*)
(Cluj-Napoca: Dacia–Eikon 2004).

A POSZTKOMMUNISTA ÁTMENET problematikáját tárgyaló elemzéseknek Dan Chiribucă szerint döntően három – leíró (mi történik?), magyarázó (miért történik?) és normatív (hogyan kellene történnie?) – megközelítésmódja létezik. A szerző a román posztkommunista átmenet és a modernitás rekonstrukciója kérdéskörét tárgyaló kötetében szándéka szerint a fenti kérdések közül a másodikhoz kapcsolódik: a posztszocialista román társadalom jellemzőinek feltárásán keresztül kíván egy lehetséges elméleti magyarázatot adni az átmenet kudarcaira, visszásságaira és nehézségeire.

Kiindulópontja, hogy a kelet-európai térség országai a rendszerváltás után egy olyan átmenet részesei, amelynek célja – a nyugati államok mintájára – a modernitás (azaz a liberális demokrácia és a piacgazdaság) megteremtése. Ám e folyamatban a Nyugat csak elméletileg számít modellnek, gyakorlatilag a fejlődésben levő országokban a modernizációs folyamatok közbeeső standardokat hoznak létre, többdimenziósak (külön beszélhetünk ipari, intézményes, politikai stb. modernizációról) és fragmentáltak, így komplexitásuk multiparadigmatikus elemzéseket követel, a kérdésre irányuló – látszólag egymással versengő – elméletek összekapcsolását.¹

A modernizációt konstrukciónak tekintve szükségesnek látja, hogy az átmenet vizsgálata során a kommunizmust ne (implicit referenciapontként) mint társadalmi állapotot vegye figyelembe, amitől az azt követő társadalom megpróbál elszakadni, hanem egy másik útvonalként/másodlagos referenciakeretként, amelyhez képest a jelenlegi társadalmi változások a modernitásba való újabb átmenetként értelmezhetők. E megfontolásból a hajdani-mai, illetve a konzervatív-újító ellentétpárok helyett a *tradicionális* és a *modern* fogalmait ajánlja az elemzés számára mint olyan fogalom párt, amelynek segítségével a társadalom valamennyi eleme (intézmények, szereplők, társadalmi gyakorlatok, értékek és normák) tekintetében megvizsgálható azok megfelelése a rekonstrukció új gerincének: a demokrácia és a piacgazdaság támasztotta követelményeknek. Elemzése kognitív keretének alapjául szolgál továbbá egy másik fogalom párt, az intézményes *struktúra* (a formális normák által meghatározott pozíciók és a köztük levő viszonyok) és a *kultúra* (a társadalom informális értékei és normái) párosának bevezetése is, amelyek interdependenciájának segítségével megragadhatónak látja a román átmenet modernizációjának fragmentáltságát – e két fogalom analitikusan segít elválasztani az elit dekrétumai által előidézett változásokat a társadalmi szereplők tömegei által ténylegesen véghezvitt cselekvésektől.

1. Amit Chiribucă igen alapos elméleti (és fogalomtisztázó) fejezeteiben meg is tesz.

A szerző a román társadalom modernizációját folyamatszerűségében igyekszik megragadni, több fejezeten át vizsgálva annak 19. századi – egészen a második világháborúig tartó – kezdeteit, a kommunizmus által előírt útját, illetve az előbbieket rekonstrukciójának jelenleg is zajló fázisát. A jelenlegi rekonstrukció annál is inkább indokolt, mivel a megelőző kísérletek egyike sem eredményezett kiteljesedett modern társadalmat Romániában. Jóllehet már a 19. század második felében elkezdődött a román (mező)gazdaság bekapcsolódása az európai piaci körforgásba, 1945 előtt döntően mégsem változott meg sem a gazdasági-társadalmi struktúra (a mezőgazdaság reformja által megváltoztatott tulajdonviszonyok nyomán nem született meg a „kapitalizmus szelleme”, nem fejlődött az ipar és lényegében nem módosult az osztályszerkezet), sem a politikai paletta (az általános szavazati jog bevezetése ellenére a demokráciának pusztán a formális csírái alakultak ki), és a kulturális modernitás sem (alacsonyfokú iskolázottság, a tradicionális mentalitás nem felelt meg az intézményi követelményeknek, az elit axiológikus viszonyulása prekapitalista maradt).

Hasonlóképpen a kommunizmus is csak részben volt képes modernizálni a román társadalmi struktúrát – a gazdasági modernitást az erőszakolt (nehéz)iparosítással próbálta meg létrehozni, figyelmen kívül hagyva azonban a fogyasztói társadalom fejlesztését, illetve az „oktatási robbanás” által is pusztán a modernizáció intézményi előfeltételét teremtette meg, nem pedig a modern normákat értékeket és társadalmi viselkedésmódokat. Ugyanakkor tradicionális, sőt modernitásellenes ideológiája aberránssá tette a modernizációt: a részleges individualizáció/az individualizmus tiltása, a közszolgáltatások feletti monopólium, illetve a klienteláris státusattribúciós kritériumok által a „homo sovieticus” mélyen tradicionális mentalitását termelte ki. Olyan skizofrén állapot jött létre ezáltal, amelyben a társadalom modern intézményeiből teljesen hiányoztak a modernség normatív-axiológikus összetevői.

A Ceaușescu rendszer bukásával olyan radikális társadalmi változások kezdődtek el, amelyek a modernitás rekonstrukcióját a demokrácia és a piac támpilléire helyezik. Az intézményi struktúra megváltozása azonban nem feltétlenül vonja maga után a modernizációra jellemző értékek és gyakorlatok megjelenését.² Egy új (koherens) társadalmi modell létrehozásához nem elegendő a kompetens politikai akarat, amely megváltoztatja a társadalom intézményi struktúráit. Egyrészt mivel a társadalom normatív-axiológikus síkjának megváltozásához jóval több időre van szükség, mint a határozatok meghozatalához, másrészt pedig maguknak az intézményi változásoknak a sikeressége is nagymértékben függ attól, hogy a társadalom szereplői hogyan látják ezeket, illetve milyenek e szereplők attitűdjei, értékei és mentalitása. A jelenlegi átmenet e vonatkozásban tehát – túl az igen erős gazdasági intézményes meghatározottságon – döntően kulturális átmenetnek tekinthető a román társadalomban. E kulturális átmenet értékorientációs síkjának elemzésére a szerző az *individualizmus-kollektívizmus* fogalom párt javasolja mint olyan viselkedésszabályozó- és strukturálisan konfiguratív értékeket, amelyek a kapitalista, illetve a kommunista rendszerhez kapcsolhatók és a társadalmi viselkedések kulturális különbségeinek legfontosabb dimenzióját ragadják meg. E két értékorientációnak az egyének axiológikus irányultsága szempontjából az *idiocentrikus* és *allocentrikus* viselkedésmódokat felelteti meg: az allocentrikusok inkább a tradicionalizmusra, a konformizmusra és a status-quo elfogadására haj-

2. A lakosság ugyan egyöntetűen pozitív értékűként fogadja el a demokráciát és a piacgazdaságot, mégis elvárják, hogy az állami szabályozzon olyan területeket, amelyeket klasszikus értelemben a piac önszabályozó mechanizmusainak „kellene” irányítani, illetve elfogadhatónak tartják az állami beavatkozást a politikai pártok és a média működésébe is. (Barometrul de Opinie Publică 1998).

lamosak, míg az idiocentikusokat az újra való nyitottság, a nonkonformizmus és az autonómia igénye jellemzi. Elméleti hipotézise szerint a posztkommunista átmenet ellentmondásai (részben) annak köszönhetőek, hogy a szocializmus gazdasági változásai (a modernizáció) – bár elméletileg individualizmust kellett volna szülniük – egy olyan ideológiai környezetben zajlottak le, amely nem pusztán kollektivista, hanem egyenesen individualizmusellenes volt. E rendszerben az állam kisajátította a társadalom alapegységének szerepét, s ezáltal nem csak megszüntette az egyén számára összetartó és védő referenciacsoportokat, de egy olyan aberráns/anomikus kollektivista mentalitást is kitermelt, amely elhitette az egyénekkal, hogy valamennyien egy olyan cél elérésének eszközei, amelyhez képest saját személyük elenyésző fontosságú.

A kapitalista társadalom konfigurációjának fejlődéséhez szükséges attitűdök és viselkedések kialakulását azonban nem pusztán e kollektivista mentalitásnak hétköznapi tudás szintjén való továbbélése gátolja, hanem az a tény is, hogy Romániában a modernitás egyetlen (re)konstrukciós kísérlete – így a jelenlegi sem – eredményezett olyan szintű gazdasági prosperitást és jólétet, amely megengedte volna a tradicionális an kollektív létfenntartási formák helyett az individuális viselkedések kialakulását. Egy döntően szegény kultúrában ugyanis az egyéni anyagi siker nem csak a domináns értékeket, hanem a társadalmi rendet is megkérdőjelezi: zavart és feszültséget kelt azáltal, hogy idiocentriuzmust szül egy olyan környezetben, amely allocentrikus viselkedést vár el, felerősíti a társadalmi különbségeket és szembenállást eredményez. Ennek következtében a kultúra nem képes legitimálni az intézményes struktúrát, azaz a demokrácia és a kapitalizmus kívülről az egyénekre kényszerített keretté válik, s ilyenként csak kevéssé lehet sikeres.

A kötet utolsó két fejezete a változások két közvetítője – a vállalkozók és a tömegkommunikáció – szerepét vizsgálja a román posztkommunista átmenetben.

A vállalkozói magatartás megjelenését az elméletek (irányultságuktól függetlenül) a strukturális változásokhoz és a piacgazdasághoz való kulturális alkalmazkodás viselkedésformáiként szokták említeni, mondhatni a vállalkozót a modernitás legfőbb képviselőjének, az átmenet katalizátorának tekintik. A rendszerváltás utáni román vállalkozói környezetet azonban döntően a bizonytalanság, az erőforrások hiánya és a bürokrácia jellemzi, így e környezet olyan vállalkozói viselkedésmintákat erősít meg, amelyet a kapitalista model patternjeihez képest deviánsnak bizonyulnak:³ éppen a modernitás lényegi jellemzői (a bizalom, a kockázatvállalás és az univerzalitás elvén alapuló viszonyok) hiányoznak belőle, ami a tradicionális gyakorlatok fennmaradását segíti elő.

A vállalkozások szintjén a vállalkozók bizalmatlansága, a tradicionális támogatási formák preferálása, valamint partikularista interakciók a klienteláris viszonyoknak és a vállalkozók klikkesedésének kedveznek – ugyanis az infláció, a gyakori törvénymódosulások, a szerződészegések, a szegénység, a nehezen elérhető hitelek, a nagy adók és a bürokrácia által jellemzett gazdasági környezetben a vállalkozások sikere döntően a kapcsolati tőke nagyságán múlik. Ugyanakkor a vállalkozások legnagyobb része nem az individualista mentalitás és a kedvező lehetőségek hatására jött létre, hanem inkább a körülmények (például az állami munkahelyek elvesztése) kényszerítették az egyéneket vállalkozások beindítására, s e vállalkozások legnagyobb része nem termel profitot, legfennebb csupán önfenntartásra képes. A vállalkozói szférán kívül mindezzel korrelál a népszerűség általános bizalmatlansága a vállalkozók iránt, így a vállalkozó

3. Amint azt az elemzés alapjául szolgáló, a Zsil völgyében, a bányák felszámolásának társadalmi hatásait vizsgáló kutatás mélyinterjúi alátámasztják.

pusztán manifeszt módon tekinthető a változás katalizátorának, latens módon viszont inkább anómiagerjesztőnek tűnik. Egy döntően szegény társadalmi környezetben ugyanis az egyéni anyagi sikert ritkán könyvelik el pozitívként – a többség inkább bűnbakként állítja be őket, hogy megőrizhesse saját önképének integritását –, ami jelentősen aláássa a vállalkozói szerepmodell sikerét. Ezért – annak ellenére, hogy a privát szektor generál bizonyos mértékű kapitalista mentalitást – a kapitalista piacgazdaság létrehozására tett kísérlet paradox helyzetbe kerül: bár célja a megszabadítani a társadalmat a szegénységtől, e cél elérésében éppen az általános szegénység akadályozza meg.

Az átmenet másik generátora/a társadalom helyzetének indikátora a tömegkommunikáció, ami a társadalmi valóság mediátoraként az attitűdök és értékek formálásban játszik szerepet. A mai román társadalomban döntően a média szolgáltatja a reprezentációk alapját képező premiszákat, s definiálva a változó társadalmi realitást, egyszersmind befolyásolja is azt. Ezt példázza a valóság reprezentációjának szándékos és globális negativizálása az írott sajtóban,⁴ amely egyfajta a politikai erőviszonyok megváltoztatására irányuló partizánszerepként nyilvánul meg azáltal, hogy a hatalmon levőket hibáztatja mindezekért a negatívumokért. A bizonytalanság, a világ fenyegető voltának megkonstruálása ugyanakkor – túl e partizánszerep sikerességének kérdésén – egy olyan társadalmi realitást hoz létre, amely potenciálisan növeli a társadalom anómiáját. Továbbá a demokrácia védelmének szándékával fellépő sajtó az elitet egyfajta populista pozícióból kritizálja, ami olyan autoriter/diktatorikus viselkedések határára sodorja a sajtó szereplőit – függetlenül azok ideológiai meggyőződésétől –, amelyen nyilvánvalóan érezhetők a kommunista mentalitás maradványai. Mindezek miatt nem csak, hogy az állami intézmények formális demokratizálódása ellenére az emberek közös tudása nem változott meg lényegesen, hanem a politika és a sajtó közti szimbolikus versengésben ez utóbbi (manifeszt tartalma szempontjából) egyesén a reform ellenében ható tényezőként nyilvánul meg.

A szerző végkövetkeztetése, hogy a posztkommunista átmenet nem csak a központosított gazdaságról a piacra, illetve a totalitarizmusról a demokráciára való áttérést jelent, hanem megkívánja a modernitás egy újbb rekonstrukcióját is. Véleménye szerint a rekonstrukció alatt álló román társadalom problémáinak nagy része a kommunista rendszer intézményi- és mentálisbeli maradványainak és az előző átmenetek modernizációs kudarcának keverékéből adódik – abból, hogy a rekonstrukció nem egy régi modellhez való visszacsatolást jelent, hanem egy soha be nem fejezett modernizáció kivitelezését.

A jelen társadalmában olyan tradicionális, modern (és posztmodern) strukturális és kulturális elemek keverednek, amelyek megértéséhez túl kell lépni az átmenet értelmezésében általánosan használt kliséken és szükséges a struktúra és kultúra interdependenciáját posztulálni. A román intézményi rekonstrukció kudarca ugyanis csak részben a nem megfelelő kulturális alap következménye, részben viszont olyan meghatározó strukturális tényezőké (például a szegénységé), amelyek összeférhetetlenek a kapitalizmussal és a demokráciával. Ugyanakkor a formálisan modern intézmények mellett továbbélő tradicionális autoritásra épülő legitimitás (a homo sovieticus mentalitás) aláássa a modern társadalom alapját képező személytelen szabályrendszereket – a modernitás tipikus tényezői (bár manifeszt funkciójuk az új gazdasági-társadalmi viszonyok támogatása) működhetnek tradicionálisan, megerősítve ezáltal a társadalom nem-modern értékeit.

4. E következtetéseit Chiribucă az Evenimentul Zilei, az Adevărul és a România Liberă központi napilapok első oldalainak tartalomlemzése alapján vonja le.

Chiribucă könyvéről összességében elmondható, hogy nagy hangsúlyt fektet a posztkommunista átmenet problematikájának minél szélesebb spektrumú fogalmi, elméleti és módszertani körülírására: az igen részletes bevezető fejezeteken túl minden egyes rész kérdés esetében teret szentel az azt tárgyaló szakirodalom felvázolásának, illetve a potenciálisan felmerülő módszertani problémák és buktatók boncolgatásának. A multiparadigmatikus megközelítés ellenére – vagy talán éppen ebből kifolyólag – azonban a következtetések nem teljesítik feltétlenül az értő olvasói elvárásokat és az alapos módszertani alapvetést sem minden esetben követi azok empirikus adatokkal való azonos színvonalú alátámasztása. Ugyanakkor a folyamatos (elméleti és módszertani) kitérők szerteágazóvá és töredezetté teszik a szöveget, azt az érzést keltve, hogy a szerző többet markol, mint amennyit fog. Úgy vélem, a kötet mégis érdekes – és olvasásra érdemes – mindazok számára, akik a román posztkommunista átmenetről szeretnének tájékozódni, mivel számos empirikus kiaknázásra méltó elméleti hipotézist és kiindulópontot szolgáltat az olvasónak/kutatónak.